

Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985

III

Jaak Pihlau

5. Uued apellid raudse eesriide taha

*Jalgadega peab inimene kasvama
oma kodumaa mulda,
kuid ta silmad peavad vaatama kogu maailma.*

George Santayana

Mõni päev pärast jõululaupäeva kohtusin Antsuga ja sain teada, mis 13. detsembril oli juhtunud. Ta andis mulle üle arreteeritud vabadusvõitlejate nimed ja palus kiiresti kirja panna pöördumise Lääne ajakirjandusele, mida oleks võimalik Läände toimetada. Paari-kolme päeva pärast oli uus apell valmis, tegin sellest koduses fotolaboris negatiivi ja andsin filmirulli otsekohe Antsule edasi. Peaaegu samal ajal sai ta “Estonia” teatri valvelauast kätte ka demokraatide jätkumemorandumi, mille sinna oli jätnud Tunne Kelam. Mõlemad dokumendid olid ingliskeelsed, hiljem said need välismaal tuntuks jätkumemorandumina (dateeritud 23. detsembriga) ja pöördumisena maailma ajakirjanduse poole (dateeritud 25. detsembriga). Mõlemad apellid jõudsid jaanuari alguses

õnnelikult Stockholmi pagulaskeskusesse.

Jätkumemorandum oli suhteliselt lühike dokument, sisaldades oma tekstis vaid nelja arreteeritu nimed ja muu hulgas järgmise kommentaari: “Vaاتماتا neile süngetele sündmustele leiame, et meie peamine eesmärk on saavutatud – iseseisvuse taastamise ja eesti rahva põhiliste inimõiguste küsimus on lõpuks ometi tõstatatud vabade rahvaste ühenduse ees. Nõukogude Eesti nukurežiimi monopol eesti rahva esindajana on lõppenud. Keegi ei saa enam väita, et eesti rahvas tervikuna oleks nõus 35-aastase okupatsiooniga ja assimileerumise perspektiiviga. Meie apelli tulemusel oli praegune režiim sunnitud paljastama oma tegelikult ebainimliku ja vägivaldse palge.”

Teine pöördumine algas tsitaadiga A. Solženitsõni suurteosest “Gulagi arhipelaag”: “Kahe haamri – teutooni ja slaavi – vahel on muistsetest aegadest peale asetunud tilluke eesti alasi. Sellele on sadanud vaheldumisi lööke nii idast kui ka läänest – lõputult – ega lõppu pole praegugi näha.” Järgnevas oli toodud lühiülevaade Eesti lähiajaloost, genotsiidist, mille käigus eesti rahvas kaotas 10 aasta jooksul enam kui veerandi oma elanikkonnast, totaalset venestamispoliitikast, mis hõlmas ka ajakirjandust, raadiot ning televisiooni. Lisasin vahepeal täpsustunud andmete le Mätiku, Juskevitši, Kiirendi ja Varato kohta veel ühe nime (Olev Meremaa) ja pöördusin otse Euroopa Julgeolekukonverentsi poole üleskutsega: “Senikaua kuni need õigused mõnes Euroopa osas eksisteerivad ainult paberil ja inimeste ning ideede vaba vahetus pole muutunud reaalsuseks, seni Euroopa Julgeolekukonverentsi deklaratsioonid on tühipaljad fraasid ning rääkimine Euroopa julgeolekust tähendab lihtsalt enesepetmist.”

Ehkki uued apellid saabusid kõigepealt Rootsi, ilmus kokkuvõte nendest esimesena 30. jaanuari New Yorgi Vaba Eesti Sõnas,⁴⁷ nädal hiljem ka Stockholmi Eesti Päevalehes. Peaaegu samaaegselt tutvustati neid Inglismaal ilmuva East-West Digesti poolt,⁴⁸ lühiülevaade

⁴⁷ Terrorilaine Eestis. Uus apell UN-i peasekretärile okup. Eestist – KGB teostanud läbiotsimisi ja arreteerimisi. VES 30.01.75; EPL 8.02.75.

⁴⁸ East-West Digest 1975, nr. 5.

“BATUN-i” bületäänis avaldati märtsis.⁴⁹ Märtsikus avaldati mõlemad apellid ka tervikuna – inglise keeles väljaannetes *Baltic Events*⁵⁰ ja *Newsletters behind the iron Curtain*⁵¹ ning eestikeelsena ajalehes *Teataja*.⁵² Veel kord täiskujul ilmusid kõik neli apelli eespoolmainitud Eesti Rahvusfondi kogumikus “*Documents from Estonia on the violation of human rights*”, millele olid lisatud ka Mätiku, Juskevitsi, Soldatovi, Kiirendi, Varato ja Meremaa fotod. Esimesed viis hankis Ants, viimane pärineb autorilt.

Läänes ilmunud publikatsioonidest ei teadnud me siis midagi, seetõttu ootasime kannatamatult, millal nendest teatatakse välisraadio lainetel. Jaanuar möödus ilma vastukajadeta, seepärast otsustasime koos Olev Meremaaga sõita Moskvasse, et teatada toimunud KGB aktsioonidest sealsetele inimõiguslastele. Professorid Igor Šafarevitš ja Valentin Turtšin kuulasid meid küll ära, lubasid ka aidata, kuid lubaduseks see jäigi. Pakutud kokkusaamisest akadeemik Sahharoviga ütlesime ära, soovimata sattuda otse KGB jälitajate tuleliinile. Et Šafarevitš oli vahepeal kirjutanud väga kriitilise artikli eestlaste separatismipüüdluste kohta, seda me sel ajal veel ei teadnud. Alles JSK märtsinumbri⁵³ ilmus tundmatu allika vigaderohke teade Tallinnas toimunud arestide kohta, näiteks olevat arreteeritud keegi Petersoni-nimeline eesti demokraat. Alles maikuu numbris (31.05.75), tõi “Kroonika” enamvähem korrektse ülevaate Tallinnas toimunud repressioonidest. Moskvas-käigu järel sai meile lõplikult selgeks, et tulevikus enam Venemaa inimõiguslaste poole pöörduda ei tasu.

Välisraadios kõlasid uued apellid kõigepealt “Radio Madridi” lainel 23. veebruaril, kuid tugeva segamise tõttu saade Tallinnas kuuldav ei olnud. KGB pealtkuulamisjaamas see muidugi salvestati ja selle võib leida ka demokraatide kohtutoimikust. Huvitaval kombel

on toodud tõlke aluseks lätikeelne saade, mida võib seletada sellega, et Põhja-Eestis lätikeelseid saateid nähtavasti ei segatud.⁵⁴ Veelgi põhjalikuma ülevaate detsembrikuu apellidest andis päev hiljem raadiojaam “*Svoboda*”. Ka selle salvestuse võib leida demokraatide juurdlustoimikust, mis iseenesest on üllatav, sest kõnesolevad apellid pärinevad ju ajast, mil kõik kaebealused olid juba arreteeritud.

Meie põrandaalune sidekeskus jätkas oma tööd ka 1975. aastal, veebruaris saatsin Läände veel ühe omakirjastusliku dokumendi – pöördumise väliseesti ajakirjanduse poole (allkirjaks “Eesti Patriootlik ja Demokraatlik Liikumine”). See täiendas andmeid Eesti inimkaotuste kohta aastatel 1940–1950, millest olin kirjutanud juba eelmise aasta kevadel, kasutades seejuures 1970. a. üleliidulise rahvaloenduse andmeid. Ilmnes, et ENSV statistikakomitee aastaraamatutes toodud andmed olid tugevasti võltsitud, venelaste mehaaniline iive oli aastakümne lõpul järsult kasvanud. Tegin ülevaate ka teisi soome-ugri hõimusi (karjalased, liivlased, mordvalased, marid, udmurdid, komid) tabanud hävinguprotsessist, tuginedes ametlikele allikatele, näiteks raamatule “*Saaremaast Sajaanideni*” (Tallinn, 1970). Mitmeid ettepanekuid ja soovitusi väliseesti organisatsioonidele kordasime veel aasta hiljem ESTO-76-le saadetud läkituses. Kiri avaldati täielikult Vaba Eesti Sõnas 17. aprillil pealkirjaga “*Murettekitav venestamise protsess okup. kodumaal*”, “*Välis-Eestis*” 28. aprillil pealkirja all “*Soome-ugri rahvad hävimas. Uus apell vabale maailmale*”⁵⁵ ja Vaba Eestlases pealkirjaga “*Soome-ugri rahvad hävimas*”.

Väliseestlased reageerisid uutele apellidele väga elavalt. Kõige rohkem tegi ära Roomas (hiljem Kanadas) resideerinud teoloogiadoktor Vello Salo, kes tõlkis kõik neli apelli itaalia keelde, trükkis ära⁵⁶ ja saatis need

⁴⁹ BATUN Newsletters, nr. 302 (25.3.75).

⁵⁰ *Baltic Events*. February–April 1975, nr. 1–2.

⁵¹ *Newsletters from the behind iron Curtain* (Eesti Infokeskuse ja Läti Rahvusfondi väljaanne). nr. 485 (March 1975).

⁵² *Teataja* 28.03.75.

⁵³ JSK, nr. 35 (31.03.75).

⁵⁴ ERAF, f. 129, s. 29079, I, l. 181–184. Raadiosaade edastati 24.02.75.

⁵⁵ Välis-Eesti oli Stockholmis 1944. aastast peale ilmuv vanim pagulaseestlaste ajaleht.

⁵⁶ *Quattro documenti provenienti dall' Estonia 1972–1974*. ELTA-Press 1975.

edasi Itaalia parlamendi saadikutele. Nagu ta mäletab, vastuseta need kirjad ei jäänud, mitmed Itaalia rahvaesindajad tänasid teda eriti sisuka informatsiooni eest.

6. Konverents Helsingis ja kohtufarss Tallinnas

Maailm koosneb poolenisti inimestest, kellel on midagi öelda, kuid puudub võimalus seda teha, ja poolenisti inimestest, kes räägivad pidevalt, kuid kellel öelda pole midagi.

Robert Frost

1975. aastat on nimetatud Helsingi-aastaks, sest sama aasta 1. augustil kirjutati Soome pealinnas alla Euroopa Julgeoleku ja Koostöönoupidamise lõppdokumendile 33 Euroopa riigi valitsusjuhi, Kanada peaministri Pierre Trudeau ja USA presidendi Gerald Fordi osavõtul. Mõistagi oli küsimus rohkemas kui pelgalt Euroopa julgeolekus. Tegelikult toimus NATO ja Varssavi pakti juhtide tippnoupidamine, kus väikesed Euroopa riigid esinesid vaid statistide rollis. Sellel kokkusaamisel kinnitati sõja järel Euroopas väljakujunenud riigipiirid, lääneriikidele lohutuseks lubati ka Idablokist austada üldisi inimõiguste põhimõtteid, mis tegelikult olid fikseeritud juba ÜRO asutamislepingus 1945. aastal. N. Liidu jaoks tähendas lõppdokumendi allakirjutamine järjekordset poliitilist võitu, sest äsja oli lõppenud Vietnami sõda ameeriklaste lüüsaamisega ja okupatsioonivägede täieliku väljaviimisega Indo-Hiinast.

Meile Baltikumis tähendas Helsingi lepe kolme Balti riigi okupeerimise ametlikku tunnustamist NATO poolt ja seetõttu otsustasime pöörduda märgukirjaga kõigi valitsusjuhtide poole, kes Helsingis konverentsil osalesid. Dokument valmis juuni keskel, dateerisime selle 17. juuniga – Läti ja Eesti Punaarmee poolt okupeerimise 35. aastapäevaga. Allakirjutanutena esinesid “Eesti ning Läti demokraatide esindajaid” Tallinnast ja Riiast,

ehkki viide lätlastele oli pigem sümboolne, kiri valmis siiski Eestis. Tõsi küll, Tunne Kelam viibis kevadel korra Riias, kohtudes mõnede läti usklikega. Selle käigu peamiseks tulemuseks oli see, et meie pörandaalune sidekanal pikenes Lätini. Sealt hakkaski saabuma oma-kirjastuslikke materjale “Läti Demokraatliku Noortekomitee”, “Läti iseseisvusliikumise” ja “Läti kristlike demokraatide” nimel, kuulsime ka eelmise aasta sügisel arreteeritud seitsmest läti baptistist, kes olid rajanud Ligatne lähedale salajase trükikoja. Sellest teatasime ka oma uues apellis, mille tekst lõppes meeldetuletusega Lääne riigijuhtidele:

“Samal ajal kui Euroopa riigipead kogunevad Helsingisse, jätkub ainult 80 km lõuna pool, Tallinnas, juba seitsmendat kuud KGB organite vaikiv terrorikampaania põhiliste inimvabaduste vastu: mitmed inimesed on arreteeritud, kümnete haritlaste ja usklike kodud läbi otsitud ja sajad mehed-naised lõpmatuseni üle kuulatud ja terroriseeritud.”

Apell jõudis Läände veel enne Helsingi julgeolekukonverentsi algust ja Eesti Rahvusfond Stockholmis saatis ta edasi 35 maa peaministrile ning presidendile. Vastused saadi Prantsuse presidendilt, Belgia, Iirimaa ja Kanada peaministrilt ning Küprose presidendilt.⁵⁷ Tervikuna ilmus märgukiri aastatel 1975–1977 Rahvusfondi eriväljaandena ning kogumikes “Sõnumid”⁵⁸ ja “Documents from Estonia on the violation of human rights”, veidi kärbitud kujul ka Teatajas, “Välis-Eestis”, väljaandes “Newsletters behind the Iron Curtain” ja BATUN-i uudisbülletäänis. Lätist tulnud saadetistest äratas kogu maailmas kõige suuremat tähelepanu siiski mitte kirjalik dokument, vaid kitsasfilmikaameraga tehtud amatöörfilm. See lühikene vieminutiline filmilõik käsitles vangilaagrit Riia eeslinnas, puudus isegi pealkiri ja autor esines varjunime “Gabriel” all. Kõigepealt linastus film detsembrikuus Prantsuse televisioonis, seejärel demonstreerisid teda paljud teised Lääne telejaamad. Filmikaadritel oli näha vangilaagri sisemust, okastraataeda,

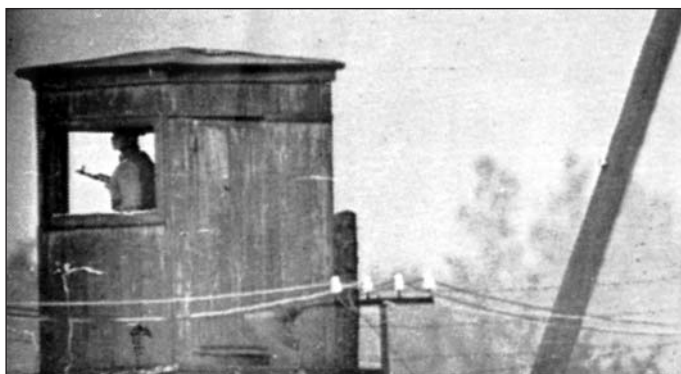
⁵⁷ Vastupanuliikumisest raudeesriide taga. – Teataja 29.05.1976.

⁵⁸ Sõnumid 1975, nr. 2 (lühidalt); 1977, nr. 1 (täielikult).

barakke, vangide vedamist traatpuurides ja hundikoortega ringiliikuvaid vangivalvureid. Õigupoolest polnud tegemist range režiimiga poliitvangide laagriga, kuid samataolist ehsat filmidokumenti pole varem ega ka hiljem N. Liidust raudse eesriide taha lähetatud.

Peatöö ingliskeelse Helsingi-läkituse koostamisel tegi ära Tunne Kelam, kuigi ta ise sel ajal elas üle raskeid aegu. Tema kodus Mustamäe teel toimus 11. veebruaril läbiotsimine KGB majori Rausi,⁵⁹ kapten Pauksoni⁶⁰ ja vanemleitnant Veinbergi⁶¹ poolt, järgnes kümnekond “audientsi” Pagari tänavale. Esimeseks ülekuulajaks oli alampolkovnik So-

kolov, siis major Aivo Ots.⁶² Viimane sai hiljem tuntuks enamiku eesti dissidentide (Kukk, Niklus, Niitsoo jt.) jälitajana, olles üks neid Tartu ülikooli õigusteaduskonna lõpetajaid, kes läks tööle julgeolekusse, kuna seal oli, nagu öeldi, “kaks korda kõrgem palk ja kolm korda vähem tööd kui miilitsas või prokuratuuris”.⁶³ Kelami läbiotsimisel osalenud Eduard Paukson, kes oli kuulunud ka Arvo Varato läbiotsimisgruppi, polnud mitte KGB uurija, vaid tehnikaspetsialist operatiivtehnilisest osakonnast. Seetõttu võib oletada, et juba varem 13. detsembriks kavandatud läbiotsimine Kelami kodus siiski toimus, kuid seda tehti salaja. Võib arvata, et

Nõukogude vangilaager Riias.
Teataja 24. jaan. 1976

⁵⁹ Viktor Raus, Stalini-aegne tšekist, 5. osakonna operatiivtöötaja. Vaata Tuna 2003, nr. 1, lk 93.

⁶⁰ Eduard Paukson (s. 1938), õppis TRÜ-s füüsikat, töötas KGB operatiivtehnilises osakonnas (OTO-s) 1960-ndatel ja 1970-ndatel aastatel. Praegu tuntud astroloogiaalaste raamatute autorina ja horoskoopide koostajana.

⁶¹ Heldur Veinberg (s. 1949 Valgas), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1972, seejärel KGB uurija, 1990 uurimis-osakonna ülema asetäitja, alampolkovnik.

⁶² Aivo Ots (s. 1940 Võrumaal Haanja vallas), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1967, KGB uurimis-osakonna töötaja 1967–1990, hilisem alampolkovnik. Kasutas tihti prokuratuuritöötajana esinedes Anto Otsa nime.

⁶³ Eesti demokraatide jälitamisega seotud TRÜ õigusteaduskonna kasvandikke- tšekiste oli muidugi palju enam: Rein Anton, Fjodor Antropov, Aso Kalk, Viktor Kozlov, Heino Kruusma, Aivo Ots, Rein Sillar, Venjamin Porõvkin, Uno Ojamaa, Heldur Veinberg ja teised.

ka Varato salajane pealtkuulamine “lutikate” abil algas kaua enne seda, kui ta tegelikult kinni võeti.

Samal päeval, 11. veebruaril tehti läbiotsimine Kelami lähituttava, muusikateadlane Helju Taugi korteris, seejärel kuulati üle veel kümnekond tema üliõpilast Tallinna Konservatooriumist. Räägitakse, et neid ülekuulamisi teostanud julgeolekuleitnant Rein Sillar (hilisem KGB esimees) olevat nii leidnud endale tulevase abikaasa.

Jaauaris-veebruaris otsiti läbi veel Mait Siivelt, eelmisel suvel surnud Tiit Siivelti vend (29. jaanuaril), lätlased Zejners ja Pastors (4. veebruaril), Pedagoogilise Instituudi fotolabori operaator Linda Kessel-Jürisalu (4. veebruaril) ja Varato tuttav Erich Kõrts (17. veebruaril). Märtsikuus jõudis järg Tartu sotsioloogide ja nende tuttavate kätte. Alustati vanast poliitvangist Erik Udami, seejärel otsiti läbi ülikooli sotsioloogialabori kahele töötajale kuuluv Tüüstre talu Tartu lähedal Vasulas ning tartlaste Peeter Einasto, Urmas Märtni, Jaanus ja Lembit Paali kodud. Labori komparteilasest juhatajal Ülo Vooglaial, Kelami heal tuttavale oli olnud mitu pikemat jutuajamist keskkomitees ja julgeolekus, kuid ka tema ei teadnud midagi memorandumite koostamisest ja nende saatmisest välismaale. Nii lõpetati Kelami ülekuulamised süüdistusmaterjali puudumisel veidi enne jaanipäeva. Viimasena kimbutati suve keskel luuletaja Ott Arderit, kuid ka tema tunnistused jäid väheütlevaks.

Sel ajal vahistatud demokraatide juurdlus jätkus täie hooga. Kalju Mätik ja Sergei Soldatov keeldusid tunnistusi andmast ja nad saadeti aprillikuus psühhiaatrilisse ekspertiisi kurikuulsasse Serbski-nimelisse Psühhoneuroloogia Instituuti Moskvast. Seal jõuti paari kuu möödudes järeldusele, et mõlemad on süüdivad ja neid võib kohtu alla anda.⁶⁴

Eeluurimine lõpetati 23. juulil, mahuka süüdistuskokkuvõtte peakoostaja oli uurimisosakonna kapten Uno Ojamaa. Seda lugedes avastas Mati Kiirend, et tema tunnistusi on korduvalt kasutatud tõendusmaterjalina nii

Autor põrandaaluse peidiku juures 1975. aastal. Foto: A. Tomson

oma vangistatud kaaslaste kui ka vabaduses viibiva Peeter Einasto vastu. 28. juulil kirjutas Mati Kiirend avalduse, öeldes lahti paljudest eeluurimisel antud tunnistustest, seda kordas ta hiljem ka kohtus. Hilinenud meele muutusest oli paraku vähe kasu, Nõukogude kohtusüsteemis käisid eeluurimisel antud tunnistused täie eest.

Meie põrandaaluse grupi julgeolek enam ei küündinud, olime omaks võtnud konspiratiivtöö reeglid, millest enam ei taaganud. Kohtusime omavahel ainult hilistel öötundidel (peamiselt Mustamäe parkmetsas või Rahumäe surnuaial), materjale hoidsime linnalähedastes peidikutes, mitte kunagi oma kodus, telefonis piirdusime igapäevajutuga, avameelselt vestlesime ainult väheste tuttavatega, kelle peale võisime kindlad olla, meie lähimad omaksed ei aimanud üldse, millega tegeleme.

Ohtlikke olukordi siiski sündis, eriti seoses põrandaaluse kirjanduse paljundamise ja levitamise, mille liikumist käest-kätte oli peaaegu võimatu kontrolli all hoida. Meenub juhtum, kuidas “Habe” (O. Meremaa varjunimi) sai minu käest lugemiseks “Gulagi arhipelaagi” suure vaevaga valmistatud fotokopia (üle 1000

⁶⁴ Kalju Mätik. Kuidas ma tegin sundekskursiooni Serbski-nimelisse Kohtupsüühiaatria Instituuti. 1997. Käsikiri autori valduses.

lehekülje!), ja läks nende kopeerimissooviga ühe riigiasutuses töötava neuu juurde. Õnneks neuu keeldus, eeskirjade kohaselt oleks ta pidanud sellest KGB-le ette kandma.

Kui kavandatav kohtuprotsess jõudis lähemale, hakkasime mõtlema, kuidas selleks valmistuda. Nõukogude poliitilistel protsessidel oli üldiseks tavaks, et need olid kinnised ja kõrvalisi isikuid kohtusaali ei lubatud. Kõigepealt tekkis mõte poetada istungisaali elektrooniline pealtkuulamise seade, mille olime pörandaaluse kanali kaudu välismaalt tellinud. Kahjuks selgus Pirita metsas tehtud katsetustel, et seade pole töökorras, ja sellest tuli loobuda. Nüüd jäi üle loota vaid lähimastele, kellega "Julius" (A. Tomsoni pörandaalune varjunimi) oli vahepeal tuttavaks saanud.

Kui protsess lõpuks ülemkohtu hoones Pärnu maanteel oktoobris algas, kogunes ukse taha suur hulk uudishimulikke, kes püüdsid sisse tungida. Juhtus nii, et saali pääses ka Julius, kes esines Soldatovi abikaasa Ljudmilla Grünbergi saatja ja kaaslasena. Uksel valvet pidanud major Timusk tundis teda kui baptisti kahtlemata hästi, kuid võib-olla olid tal omad kaalutlused, et Juliust saali lasta. Istungisaali ei pääsenud aga Erik Udam, kuigi ta oli oma töökohalt hankinud vastavad soovitusel.⁶⁵ Teisel kohtupäeval olin kohal ka mina, kuid katse kohtusaali pääseda lõppes ebaõnnestumisega. Erandiks oli viimase päeva hommik, kui Arvo Varato esines andekspaluva lõppsõnaga ja pealtkuulajaid peaaegu ei leidunudki.

Selle nõukoguliku kohtufarsi iseloomustamiseks olgu öeldud, et kuigi kohtualused peale Juskevitši olid kõik kas eestlased või head eesti keele oskajad, peeti kohut vene keeles, ka kohtudokumentid olid venekeelsed ja eesistujaks oli endine Punaarmee sõjatribunali liige Pavel Afanasjev.⁶⁶ Kohtualustele

olid määratud ka riiklikud kaitsjad, kuid kõik kaebalused (peale Varato) loobusid nendest ja esinesid kaitsekõnega ise.

Üldse peeti kümne päeva jooksul kaheksa kohtuistungit. Esimesest kohtupäevast (teisipäev, 21. oktoober) kulus enamik aega menetlusküsimuste lahendamisele ja ülipika süüdistusakti täielikule ettelugemisele. Kohtuprotsessi ametlikuks tõlgiks kinnitati kurikoolus KGB veteran, uurimisosakonna tõlk Jelena Orlova.⁶⁷ Seega ei jäänud algusest peale vähimatki kahtlust, millise ametkonna poolt kohtufarssi dikteeritakse. Kahel järgmisel päeval kuulati üle kohtualuseid, kolmapäeval esinesid Varato, Juskevitš, Kiirend ja Mätik, neljapäeval Soldatov. Samal päeval kutsuti tunnistajatena välja Inge Orumaa (1932, soojuselektriijaama plaaniosakonna juhataja, Kiirendi ja Juskevitši hea tuttav), Feliks Horn (1929, Juskevitši endine töökaaslane, oli aidanud Mätikul relvi hankida) ja Linda Jürimäe-Kessel (1941, TPEDI fotolabori endine operaator, aitas Kiirendil paljundada pörandaaluseid materjale), reedel leedu arst Sulavičius (Varato tuttav), Oskar Joost (1943, majaehituskombinaadi autojuht, Juskevitši tuttav), Peeter Kallis (1933, endine baptist), Ott Arder (1950, vabakutseline luuletaja), Peeter Einasto (1939, Tartu ülikooli sotsioloogilabori vaneminsener) ja Eduard Kõrts (1936, majaehituskombinaadi töötaja). Peeter Einasto ütles kohtus esinedes oma varasematest tunnistustest lahti, toetades nii viisi Mati Kiirendit. Esmaspäevane (27. okt.) istung jäi lühikeseks, sest osa tunnistajaid (leedu arst Algirdas Indrišiunas, endine mereväelane Aleksei Kossõrev ja filharmoonia administraator Oleg Tjutrumov) ei ilmunud arstitõendi alusel kohale. Istungiaeg kulutati peamiselt kohtulikele vaidlustele, näiteks otsustati Peeter Einasto juhtum suunata täien-

⁶⁵ Hiljem sai E. Udami töökoha, Metsandusinstituudi EKB juhtkond karistada, sektorijuhatajana töötanud Erik aga vallandati seal "omal soovil".

⁶⁶ Pavel Afanasjev (s. 1919 Narvas). Aastail 1941–1948 teenis sõjatribunali, sealhulgas Eesti Laskurkorpuse juures. Alates 1948. aastast ENSV ÜK esimehe asetäitja, vahepeal ka ENSV prokuröri asetäitja, kus juhtis uurimisosakonna tööd, oli paarikümne aasta jooksul eesistujaks kõigil tähtsamatel poliitilistel protsessidel Eesti NSV-s.

⁶⁷ Jelena Orlova (1918 Tartu – 1996 Tallinn), pärit arsti perekonnast, lõpetas 1937 Tartu vene gümnaasiumi, oli aktiivne juunikommunist, tema esimene mees hukkus 1941. a. suvel hävituspataljoni liikmena. Liitus aprillis 1944 Leningradis ENSV julgeolekuga, kus töötas 1991. aastani, osales uurimisosakonna tõlgina aktiivselt ülekuulataivate piinamisel ja psüühilisel töötlemisel. (ERAF, f. 246, n. 5, s. 185)

davale läbivaatamisele prokuratuuri (õnneks talle süüdistust hiljem ei esitatud). Teisipäeval esitas riiklik prokurör Kessler taotlused nelja mehe süüdimõistmiseks § 68/1 alusel, nõudes Mätikule 7+3, Soldatovile 6+4, Kiirendile 5 ja Juskevitsile 4 aastat. Seejärel esinesid kaitsekõnedega Varato advokaat Kon, Juskevits ja Mätik, järgmisel päeval Kiirend ja Soldatov, samuti kuulati ära nelja kaebealuse lõppsõnad. Nagu öeldud, viimase istungipäeva hommikul esines lõppsõnaga Varato, õhtul kuulutati välja kohtuotsused.

Selgus, et prokuröri poolt nõutud karistumäärasid oli veidi muudetud – Mätik ja Soldatov said 6, Kiirend ja Juskevits 5 aastat, kusjuures Mätiku puhul jäeti lisasüüdistus relvade omamise pärast arvesse võtmata. Varato sai 3 aastat tingimisi. See, et Juskevitsile langetatud karistusaega lõpuks pikendati, oli teatavaks üllatuseks. Võib-olla andis selleks põhjust tema erakordselt kriitiline ja ironiseeriv kaitsekõne, kui ta ütles: “Ma ei ole viibinud Austraalias ega Egiptuses, kuid tean, et Austraalias elavad kangurud ja Niiluses ujuvad krokodillid. Selleks et asjadest teadlik olla, ei pea tingimata kohapeal käima.” See oli vastuseks Afanasjevi salvavale kommentaarile, kui Juskevits oli eelnevalt kõrvutanud Tallinna vangla ebainimlikke tingimusi läänemaade omadega.

Kohtuprotsessi käivitudes asusime viivitamata koostama selle kohta kirjalikku ülevaadet. Iga istungipäeva hilisõhtul kohtusime Juliusega Mustamäel, ta andis mulle kiire ülevaate toimunud ja kohtus räägitust, mille ma veel samal öösel mälu järgi ja väheseid märkmeid kasutades kirja panin. Nii valmis järgmise nädala jooksul esimene ülevaade kohtuprotsessist, mis saadeti viivitamatult Soome kaudu Stockholmi edasi. Mustandi vormis dokument avaldati kiiresti mitme väliseesti väljaande, eestkätt ERF-i poolt.⁶⁸ Hiljem koostas Julius koos Grünbergiga veidi pikema venekeelse ülevaate, mis saadeti Moskva dissidentide kätte ja ilmus nii JSK-

kui ka inglise keelde tõlgituna välismaal.⁶⁹ Meilt saadud kohtuprotsessi kirjeldust kasutas hiljem lähtematerjalina ka Andres Küng raadiokuuldemängus “Tõde teeb vabaks”.⁷⁰ Selle loo peakangelaseks valis Andres Küng Soldatovi, teadmata sel ajal midagi eesti rahvuslaste ja vene demokraatide omavahelistest keerukatest suhetest ega sellest, et Soldatov polnud ei ÜRO apellide ega ka hilisemate jätkumemorandumite tegelik autor.

Asjaoludest tingitult oli meie poolt koostatud kohtuprotsessi kirjeldus üsna lünklik ja pealiskaudne, kuid peab ütleva, et ka parteiarhiivis leiduv ametlik kohtutoimik ei kajasta kogu tõde. Millegipärast puudub kohtuistungite stenogramm, ära toodud on mingi hilisem kompilatsioon, kust on välja jäetud mitmeid olulisi episoode. Näiteks Kalju Mätiku kaitsekõnest puuduvad tema nõudmine süüdistusaktis toodud kas või ühe dokumendi avalikustamiseks, viide Podgornõi kõnele, igale N. Liidu vabariigile antud põhiseaduslikust õigusest N. Liidu koosseisust välja astuda, referendum nõudest, Mätiku perekonnatuttava rahvakomissar Jõeääre represseerimisest (Afanasjev valetas jultunult, et toda polevatki arreteeritud), Mätiku kolme klassivenna arreteerimisest jne. Samasugused lüngad esinevad ka ülejäänud kaebealuste sõnavõttudes, on selgesti tunda, et KGB lemmikmeetod ei olnud mitte sirgjooneline võltsimine, vaid protokollist ebameeldivate kohtade ja ütluste teadlik väljajätmine.

Kohtuprotsessi lõppedes asusime koostama uut läkitust põrandaaluste Eesti demokraatide nimel, seekord apelli Inglise peaministrile H. Wilsonile, Rootsi peaministrile O. Palmele ja Taani peaministrile A. Jørgensenile, dateeritud 1. novembriga. Märjukirjas juhtisime tähelepanu äsjalõppenud Tallinna kohtuprotsessile, tsiteerides Wilsoni enda sõnu Helsingis, kus ta ütles: “Pole ühtegi põhjust, miks 1975. aastal ei võiks eurooplased abielluda, kellega soovivad, kuulata ja kirjutada, mida tahavad, reisida välismaale, millal

⁶⁸ Sõnumid 1976, nr. 1.

⁶⁹ Documents..., lk. 32–55; Newsletters, lk. 490–491 ja 492.

⁷⁰ Ilmunud: Rahvuslik kontakt 1978, nr. 1–3; Vikerkaar 1990, nr. 2.

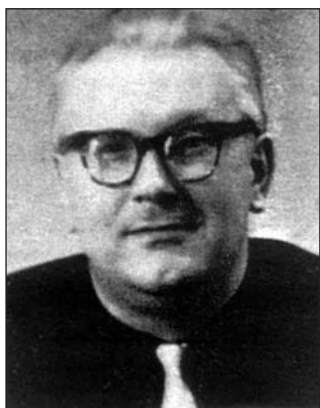
Kalju Mätik

Sergei Soldatov

Mati Kiirend

Arvo Varato

Artjom Juškevitš

Demokraatide viisik. Documents from Estonia..., lk. 55.

ja kuhu tahavad, kohtuda kellega tahavad.” Me lisasime: “Pole ühtegi põhjust, miks eurooplased 1975. aastal ei võiks vabalt rääkida rahvuse enesemääramisõigusest ja nõuda vabade valimiste teostamist rahvusvahelise kontrolli all.” Kolme eelnimetatud adressaadi – Helsingi konverentsist osavõtnud riigi – valik oli tingitud sellest, et kõik nad olid omamoodi “kaasvastutajad” Eesti Vabariigi sünnis, olles Vabadussõjas meid abistanud väeüksuste ja varustusega. Dokument avaldati juba eelpool mainitud ERF-i väljaandes “Documents...”, seda kommenteeriti kohe Vabadusraadios.

Protsess demokraatide üle äratas kõigis Skandinaavia maades, eriti Rootsis, suurt tähelepanu, mitmed ajakirjanikud (nende seas ka Andres Küng) helistasid vahetult Tallinna ülemkohtusse. Rootsi suurlehed pühendasid kohtuprotsessile mitmeid juhtkirju ja rahva-

saadik P-O. Strindberg esitas Rootsi Riigipäevas järelepärimise peaminister Palmele, nõudes valitsuselt koheseid samme humaanse kohtupidamise tagamiseks. Tundub, et esimest korda pärast Teist maailmasõda lakkas Baltikum rootslaste jaoks olemast unustatud provints, mida enam ei tasu meenutada.

(järgneb)

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.